

## EPIDEYKTIK RITORIKANING TUR VA KO'RINISHLARI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i03.063>

Azizova Mohinur Muzaffarjon qizi  
mokhinurazizova95@gmail.com  
Qo'qon davlat universiteti

**Annotatsiya:** Bugungi kun tilshunosligida nutqiy janrlar tipologiyasi masalasi yuzasidan janrshunos olimlarning lingvistik qarashlarida bir xillik mavjud emas. Shunga qaramay, ularning barchasi Arastu tasnifiga asoslangan holda ritorik janrni alohida nutqiy janr sifatida ehtirol etadilar va ritorika tarkibida aloqa muhiti omiliga ko'ra maslahat (konsultativ), sud-huquqiy (yuridik) va epideyktik (marosim, tantanali) janrlari ajratiladi. S.V.Meng'shenina nutqiy janrlarning nazariy masalalari, ya'ni genristika bilan shug'ullanuvchi olimlar: N.Koxtev, A.Mixalskaya va T.Matveeva<sup>1</sup>larning ilmiy qarashlarini tahlil etar ekan, ushbu olimlarning xulosalariga tayangan holda, yuqoridagi tasnif barcha sohalar va muloqot vaziyatlarini to'liq qamrab ololmasligini, bu tasnifning mumtoz xarakterga ega ekanligini ta'kidlaydi<sup>2</sup>.

**Kalit so'zlar:** epideyktik nutq, ritorika, nutq turlari, tasnif, klassifikatsiya, maqtov nutqi, tanqid nutqi, marosim nutqlari, bayram nutqlari, qadriyatlar ifodasi, emotsional ta'sir, auditoriya, stilistik vositalar, diskurs tahlili

## TYPES AND FORMATIONS OF EPIDEIQUETIC RHETORIC

Azizova Mohinur Muzaffarjon qizi  
mokhinurazizova95@gmail.com  
Kokand State University

**Abstract:** In today's linguistics, there is no uniformity in the linguistic views of genre scholars on the issue of the typology of speech genres. Nevertheless, all of them, based on Aristotle's classification, recognize the rhetorical genre as a separate speech genre, and within rhetoric, according to the factor of the communication environment, advisory (consultative), judicial (legal) and epideictic (ceremonial, solemn) genres are distinguished. S.V.Meng'shenina, analyzing the scientific views

<sup>1</sup> Кохтев Н.Н. Риторика. – М.: Просвещение, 1994. – С. 40.; Михальская А.К. Основы риторики. – М.: Дрофа. 2001. – С. 87.; Матвеева Т.В. Учебный словарь. Русский язык. Культура речи. Стилистика. Риторика. -2-е изд. –М.: Флинта, 2014. – С. 304.

<sup>2</sup> Меньшенина С.В. Классификация речей, жанры эпидейктической речи. <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-rechey-zhanry-epideykticheskoy> - (murojaat sanasi: 01.02.2024.)

of scientists involved in the theoretical issues of speech genres, that is, genre studies: N.Kokhtev, A.Mikhalskaya and T.Matveeva, based on the conclusions of these scientists, emphasizes that the above classification cannot fully cover all areas and communication situations, and that this classification has a classical character.

**Keywords:** epideictic speech, rhetoric, types of speech, classification, laudatory speech, critical speech, ceremonial speeches, festive speeches, expression of values, emotional impact, audience, stylistic means, discourse analysis

## Kirish

Tahkidlash joizki, jonli muloqot mexanizmi favqulodda va sinergetik, beqaror jarayon bo'lgani sababli uning janr xususiyatlarini belgilash, tiplashtirish bir qator murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Shu bilan bir qatorda, ushbu jarayon turli lingvomadaniy muhitlarda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi, tabiiyki, bu holat ularning tipologiyasida ham o'z aksini ko'rsatadi. Shu sababli "Nutq janrlari tipologiyasidagi turli qarashlar ushbu fenomenning jonli muloqot jarayonida aniq bir lingvokognitiv mexanizm asosida shakllanadigan mazmuniy-sintaktik yaxlitlik ekanligi bilan izohlanadi"<sup>3</sup>.

Ko'rinadiki, nutqiy janrlar tipologiyasi masalaga qaysi aspekt asosida yondashilishiga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin. Nutq janrlarini tasniflashda agar nutq ishtirokchilari omili yetakchilik qilsa, monologik, dialogik va polilogik janrlarni; mazmuniy-funksional jihati nazarda tutilsa, xabar, tasvir va kuzatish janrlarini; ijtimoiylik omili ustuvor bo'lganda, shaxsiy va professional sohalardagi nutq janrlari<sup>4</sup>; nutq maqsadi omili asos bo'lganda, ko'ngilochar, informativ va taklifiy (chaqiruvchi)<sup>5</sup> kabi mazmuniy guruhlariga bo'linadi. Lekin bu tasnif nisbiy bo'lib, boshqa omillarning qo'shilishi natijasida o'zgarishga uchrashi tabiiy hol.

Darhaqiqat, N.Koxtev yuqorida qayd etilgan ritorik janrlar qatoriga akademik, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy janrlarni qo'shish zarurligini<sup>6</sup>, A.Mixalskaya va T.Matveevalar esa janr xususiyatlarining erkinligi, spontanligi va mavjud steriotiplardan holi ekanligi bilan ajralib turuvchi maishiy ritorikani ham alohida ajratish lozimligini qayd etadilar<sup>7</sup>.

## Adabiyotlat tahlili va metodlar

K.F.Sedov ham tilshunoslikda yangi paradigmaning maydonga kelishi - til faktlariga antroposentrik yondashuv, jonli muloqot nutqi va uning xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan yangi fanning, ya'ni kollokviyalistikaning shakllanishi va

<sup>3</sup> Меньшенина С.В. Классификация речей, жанры эпидейктической речи. <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-rechey-zhanry-epideykticheskoy-> (murojaat sanasi: 01. 02. 2024.)

<sup>4</sup> Меньшенина С.В. Классификация речей, жанры эпидейктической речи. <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-rechey-zhanry-epideykticheskoy-> (murojaat sanasi: 01. 02. 2024.)

<sup>5</sup> Сопер П. Основы искусства речи. Ростов-на-Дону: Феникс. 1999. – С. 41.

<sup>6</sup> Кохтев Н.Н. Риторика. – М.: Просвещение, 1994. – С. 40.

<sup>7</sup> Михальская А.К. Основы риторики. – М.: Дрофа. 2001. – С. 87.

rivojlanishiga asos bo'lganini e'tirof etib, kollokvialistikaning rivoji, o'z navbatida, kommunikativ lingvistikaning maydonga kelishiga zamin yaratganini qayd etadi<sup>8</sup>. Kommunikativ lingvistikaning predmetlaridan biri - bu, albatta, samarali muloqot masalasidir. Olimning ta'kidlashicha, kommunikativ lingvistika doirasida samarali nutq ko'nikmasini shakllantirishning amaliy tizimi sifatida ritorikaga ehtiyoj paydo bo'ldi. Notiqlik san'atining klassik an'alariga murojaat etilishi natijasida esa zamonaviy tilshunoslikda yangi yo'nalish - nutqiy ta'sir etish nazariyasi yoki neoritorika maydonga keldi va kishilik jamiyatida insonlarni qurshab turuvchi barcha ijtimoiy sohalar uning o'rganish ko'lamiga kiritildi. Tilshunoslikning bu sohasi ham boshqa sohalar kabi dialektik tabiatga ega bo'lib, o'zida umumiylik va xususiylik munosabatlarini aks ettirishi ta'kidlanadi. Bunda etnosda ajralib turuvchi muayyan ijtimoiy soha xususiy ritorikaning tug'ilishiga asos bo'lishi mumkin. Shuning uchun bugungi kunda gomiletika, pedagogik, rasmiy, yuridik, harbiy ritorikalarning mavjudligi; tibbiy, siyosiy, reklama va ommaviy axborot ritorikasining hamda maishiy ritorikaning shakllanayotganini e'tirof etadi<sup>9</sup>. Ta'kidlash lozimki, genristik nuqtayi nazardan nutq - bu ijtimoiy munosabatlar jarayonida muloqotga kirishish tarzidir. Bunda ijtimoiy borliq ustuvorligi bois nutqiy tizimlilik ijtimoiy mavjudlikning aks etishidir.

Ritorik nutq tizimida epideyktik nutq alohida mavqega ega bo'lib, janrshunoslikda tantanali nutq, alohida nutqiy vaziyatlarda: yubileylar va boshqa tantanalarda, rasmiy va norasmiy yig'ilishlarda, shunchaki o'tirishlarda talaffuz qilinuvchi "vaziyatli nutq" sifatida talqin qilinadi<sup>10</sup> va yuqorida keltirilgan barcha maqsadlar ushbu nutqda mujassam bo'lishi ta'kidlanadi. Shuni alohida qayd etish lozimki, zamonaviy epideyktik yoki tantanali nutq "an'ana va tajribalarga asoslangan holda shakllantirilayotgan bo'lsa-da, davrlar o'tishi bilan ular kompozitsion tuzilishi va muallif niyatini voqelantiruvchi ritorik vositalar kabi janr parametrlarida o'zgarishga uchradi"<sup>11</sup>.

Ommaviy epideyktik nutqning janr xususiyatlarini o'rganishni maqsad qilgan S.Aliyeva tantanali nutqning mavzusini belgilashda holatga qarab qo'yilgan aniq vazifalar, tadbir mazmuni, so'zlovchining shaxsiy qiziqishlari kabi omillarni e'tiborga olish zarurligini, bunday nutqning maqsadi muayyan ijtimoiy, ahloqiy muammolarni hal qilishda jamoatchilikni birlashtirishdan iborat ekanligini

<sup>8</sup> Седов К.Ф. Языкознание. Речеведение. Генристика. // <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykoznanie-rechevedenie-genristika/viewer> (murojaat sanasi: 08. 04. 2024.)

<sup>9</sup> Седов К.Ф. Языкознание. Речеведение. Генристика. // <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykoznanie-rechevedenie-genristika/viewer> (murojaat sanasi: 08. 04. 2024.)

<sup>10</sup> Меньшенина С.В. Классификация речей, жанры эпидейктической речи. [https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-rechey-zhanry-epideykticheskoy-](https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-rechey-zhanry-epideykticheskoy) (murojaat sanasi: 01.02. 2024.)

<sup>11</sup> Алиева С. Некоторые жанровые особенности эпидейктической публичной речи// <https://infourok.ru/nekotorie-zhanrovie-osobennosti-epideykticheskoy-publichnoy-rechi>. (murojaat sanasi: 07.05.2024)

ta'kidlaydi. Uning qayd etishicha, tantanali nutqning janr xususiyatlari uning mazmuniy va shakliy tuzilish xususiyatlari bilan belgilanadi<sup>12</sup>.

Darhaqiqat, nutqiy janrlarning umumiy kompozitsion modeli mavjud bo'lib, ular aniq nutqiy vaziyat asosida tanlangan janrning semantik xususiyatlariga qarab transformatsiyalanishi mumkin. Nutq janrlarining nutq vaziyati va so'zlovchining niyatiga xoslanishi va shunga ko'ra jumla struktur elementlarining uning kompozitsion tuzilishiga ta'sir etishi M.Baxtinning nutqiy janrlar nazariyasida alohida qayd etilgan. M.Baxtin jumlaning butunlik sifatida ko'rib, uning tarkibida tematik mazmun, uslub va kompozitsion tuzilish uchligi o'zaro aloqador ekanini, ular har qanday muloqot sohasi uchun teng qimmatga egaligini e'tirof etgan edi. Olimning qayd etishicha, "har bir jumla, albatta, xususiy, lekin tilning har bir qo'llanish sohasi o'zining shunday jumllarining nisbiy turg'un tiplarini ishlab chiqadi"<sup>13</sup>. Bundan ko'rinadiki, "nutqiy janrni tartiblashtiruvchi va qolipga keltiruvchi asosiy element uning kompozitsiyasi sanaladi. Kompozitsiya tushunchasi nutqiy janrlar tarkibida muayyan maqsadga yo'naltirilgan qolipning ham shakliy, ham mazmuniy jihatdan tartiblashtirilgan ifodasidir"<sup>14</sup>. Masalan, epideyktik nutqni tashkiliy elementlari hisoblanuvchi tabrik va qadah so'z nutqiy janrlarida maqsad, kompozitsiya va uslubning mavjudligi ular uchun umumiy, lekin har ikki nutqiy janrda nutqiy maqsadning mazmuni, o'ziga xos mazmuniy ketma-ketlikdagi kompozitsion tuzilishi ularning xususiy jihatlaridir.

S.Aliyeva tantanali nutqning kompozitsion tuzilishi xususida fikr yuritarkan, uning kirish, asosiy qism va yakunlovchi qismlardan iborat ekanligini ta'kidlagan holda, ushbu qismlarning har biri o'ziga xos bayon usuliga ega ekanligini qayd etadi. Olimaning fikricha, biror holat, vaziyat bilan bog'liq tantanali nutqning kirish qismida shu holat, vaziyat e'lon qilinadi: bunda "*....bag'ishlangan anjumanni ochiq deb e'lon qilar ekanmiz*", "*bugun katta tantana*", "*...oqshomga to'plangan ekanmiz*" kabi jumllarning keltirilishi kifoya. Kirish qismida notiq nutq vazifasini belgilab olishi zarur. Asosiy qismda fikr rivojlantiriladi va turli dalillar bilan isbotlanadi. Nutqning yakunlovchi qismi esa o'ziga xos tuzilishga ega bo'lib, tilak bildirish yoki xayrli amallarni bajarishga undash bilan tugashi mumkin<sup>15</sup>.

Epideyktik nutq tipologiyasi masalalariga e'tibor qaratgan S.V.Menshenina ham kompozitsion izchillik ushbu nutq tipining muhim belgisi ekanini ta'kidlagan holda, bu belgi ommaviy nutq tuzilishida klassik uch bosqichli sxemaning, ya'ni aniq o'ylab

<sup>12</sup> Алиева С. Некоторые жанровые особенности эпидейктической публичной речи// <https://infourok.ru/nekotorie-zhanrovie-osobennosti-epideykticheskoy-publichnoy-rechi>. (murojaat sanasi: 07.05.2024)

<sup>13</sup> Бахтин М.М. Проблемы речевых жанров // Бахтин М.М. Собр.соч. –М.:Русские словари, 1996. –Т.5: работы 1940-1960 гг. – С.159-206.

<sup>14</sup> Хасанова Ф. Инглиз ва ўзбек тилларида қасамёд нутқий жанрининг қиёсий-типология қадқиқи / филол.фан. б.фалс.докт.(PhD) дисс. – Тошкент. 219. – Б.27.

<sup>15</sup> Алиева С. Некоторые жанровые особенности эпидейктической публичной речи// <https://infourok.ru/nekotorie-zhanrovie-osobennosti-epideykticheskoy-publichnoy-rechi>. (murojaat sanasi: 28.01.24)

chiqilgan kirish qismning, tizimlashtirilgan asosiy qismning hamda oldindan tayyorlab qo'yilgan xulosa ko'rinishidagi yakunlovchi qismlarning mavjudligi orqali namoyon bo'lishini bayon qiladi. Bunda kirish qismda nutq sababining aniqlanishi, adresatning aniq ko'rsatilishi muhimligi; asosiy qismda nutq mohiyatini aniqlashtirish uchun zarur bo'lgan faktik materiallarning keltirilishi muhimligi; yakuniy qism uchun esa tilak aytish bilan kechuvchi tabrikning zarurligi qayd etiladi<sup>16</sup>. Shu bilan bir qatorda, olima epideyktik nutq shakllanishining elokusiya bosqichining muhim xususiyati sifatida obrazlilik, originallik, nutqiy standartlardan, shablonlardan og'ishni ajratadi. Nutqda qo'llanilgan metaforalar, epitetlar hamda anafora, gradatsiya, ritorik so'roq, parsellyasiya kabi ritorik troplar uning ta'sir quvvatini kuchaytirishning muhim sharti ekanligini alohida ta'kidlaydi<sup>17</sup>.

Epideyktik nutq xususiyatlari borasida S.V.Shatalovanning fikrlari alohida e'tiborga loyiq. Uning qayd etishicha, tantanali nutq janrlari umumiy tashqi o'xshashlikka ega bo'lish bilan bir qatorda, muallif obrazini namoyon etuvchi shaxsiy ko'rsatkichlar: nutqning individual tonalligi, mazmunni ifoda etish uchun materialning saralanishi, epideyktik janrlarda, ayniqsa, dolzarb bo'lgan muallif "men"ini ko'rsatuvchi vositalarning (metafora, metonimiya, o'xshatish, ritorik so'roq, tematik va leksik takrorlarning qo'llanilishi, uyushiq bo'laklarning keltirilishi, so'zlashuv nutqining sintaktik konstruksiyalaridan foydalanish kabilarning) tanlanishi bilan farqlanadi<sup>18</sup>. Shu bilan qatorda, S.V.Shatalova zamonaviy ritorik tizimda epideyktik nutqni alohida tizim sifatida baholab, uning tarkibiy elementlari sifatida o'zgacha tantanali tusga ega bo'lgan yubiley nutqlarini, qutlovlar, bayram nutqlari kabi rasmiy hamda tashakkur bildirish, takalluf qilish, nekrolog kabilardan iborat bo'lgan maishiy janrlarni ajratadi. Bunda yubiley, tantanali maqtov nutqlari va nekrologlar "katta shakllar"ni, tabrik nutqi, minnatdorchilik bildirish, takalluf hamda qadah so'zlar "kichik shakllar"ni tashkil etishi ta'kidlanadi<sup>19</sup>.

E'tibor berilsa, S.V.Shatalova tomonidan ajratilgan "katta" va "kichik" janrlar faqat hajmi va vaziyat xususiyatlari bilan farqlanadi. Lekin ichki tuzilishi, xususan, muallif niyati va kompozitsion hamda uslubiy jihatdan farqlanish sezilmaydi. Tilshunosning o'zi ham buni ta'kidlagan holda, kichik janrlarning rivojlanishi kattalarga nisbatan faolroq ekanligini e'tirof etib, buni ularga bo'lgan ehtiyoj bilan izohlaydi. Darhaqiqat, maishiy hayotimizda o'zaro muloqotga kirishar ekanmiz, muloqot odobining madaniy xoslangan ko'rinishlari, xususan, salomlashish, hol-ahvol so'rash, xayrlashish, dalda berish, qasam ichish, duo qilish, tabrik aytish kabi

<sup>16</sup>Меньшенина С.В. Классификация речей, жанры эпидейктической речи. [https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-rechey-zhanry-epideykticheskoy-\(murojaat-sanasi:01.02.24.\)](https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-rechey-zhanry-epideykticheskoy-(murojaat-sanasi:01.02.24.))

<sup>17</sup> Меньшенина С.В. Классификация речей, жанры эпидейктической речи. [https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-rechey-zhanry-epideykticheskoy-\(murojaat-sanasi:01.02.24.\)](https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-rechey-zhanry-epideykticheskoy-(murojaat-sanasi:01.02.24.))

<sup>18</sup> Шаталова С.В. [http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/philolog/2008/02/2008\\_02\\_32.pdf](http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/philolog/2008/02/2008_02_32.pdf) (murojaat sanasi:08.03.24)

<sup>19</sup> Шаталова С.В. [http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/philolog/2008/02/2008\\_02\\_32.pdf](http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/philolog/2008/02/2008_02_32.pdf) (murojaat sanasi:19.03.24)

janrlardan keng foydalanamiz. Bu insonlarning muloqot tarzi, kundalik hayotimizning tashkiliy elementidir. Zotan, "Inson o'z hayotiy faoliyati davomida turli sharoitlarda kommunikatsiyaga kirishadi, nutqiy faoliyat turlarining xilma-xilligi esa nutqiy janrlar ko'lamini kengaytiradi. Insonning o'z fikrini bildirish maqsadining nutqiy voqelanishi o'ziga xos vaziyat, shu vaziyatga tegishli atamalar, maxsus grammatik qurilmalarning nutqiy janrda aks ettirilishi bilan xarakterlanadi"<sup>20</sup>". Shu bois Yu.M.Lotman har bir nisbatan rivojlangan madaniyatga ega bo'lgan jamoada insonlarning xulq-atvori 1) jamoa vakillari tomomnidan tabiiy, me'yoriy deb qabul qilinuvchi maishiy, kundalik, oddiy hamda 2) tantanali, marosimlashgan xulq-atvorlarining barcha ko'rinishlari zidligi asosida shakllanishini e'tirof etadi<sup>21</sup>.

Sh.Iskandarova ham nutqiy odat ma'lum millat vakillarining nutqida atrof-muhit, sharoitlar, urf-odatlar ta'sirida shakllangan bo'lishini ta'kidlagan holda, nutqiy odat birliklarini o'rinli qo'llash uchun muloqot ishtirokchilarining ma'lum mahoratga ega bo'lishi muhim emasligini qayd etadi<sup>22</sup>. Shu jihatdan olib qaralganda, "kichik" janrlar, xususan, tantanali nutq kompozitsiya ritorik diskursning boshqa janrlariga nisbatan erkinlik, ayniqsa, qutlov va ziyofat nutqlari uchun xos bo'lib, ular o'ziga xos voqelanish shakllari va madaniy xoslanishga ega ekanligi bilan xarakterlanadi.

K.V.Kojevnikova nutqiy janrlarni kommunikativ aspektda tahlil qilib, quyidagicha tasniflaydi: 1) obligator-informativ modeldagi matnlar; 2) mazmuni uzual-informativ modelga asoslangan matnlar; 3) chegaralanmagan (reglamentlashmagan) matnlar<sup>23</sup>. Demak, nutqiy janrlar o'z ichiga yozma va og'zaki janrdagi matnlarni qamrab oladi va ularni oddiy (tahdid, raddiya) hamda murakkab (suhbat, xat (maktub)) janrlarga; primar (so'zlovchining "men - hozir - shu yerda"ligi) va sekundar (hosila): maktub, kundalik, muhokama kabi turlarga ajratish mumkin. K.F.Sedov kundalik muloqotning barcha janr kontinuumini ritorik va ritorik bo'lmagan janrlarga ajratishni tavsiya etadi. Bunda ritorik janrlar - bu insonlarning ommaviy, "qo'shimcha" ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan munosabatlarini shakllantirish usulidir. Ritorik bo'lmagan janrlar esa sosium vakillarining tabiiy, ongsiz xarakterga ega bo'lgan norasmiy, ommalashmagan, maishiy munosabatlarining tipik vaziyatlariga xizmat qiladi<sup>24</sup>.

Qayd etish lozimki, nutqiy janrlarning tasnifi bilan bog'liq fikrlar xilma-xilligi ularning ko'pqirrali hodisa ekanligidan dalolat beradi. Janrlarga qaysi rakursdan baho

<sup>20</sup> Нурмонова С.Д. Ўзбек тилидаги қасам нутқий жанрининг лингвимаданий тадқиқи. Филол. фан докт. (PhD) дисс. – Андижон. 2022. – Б. 60.

<sup>21</sup> Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М.: Гнозис. 1992. – С. 13

<sup>22</sup> Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одафининг мулоқот шакллари. Филол. фан ном....автореф. – Самарканд, 1993. – Б.7.

<sup>23</sup> Кожевникова К.В. Об аспектах связности в тексте как в целом // Синтаксис текста / Отв.ред. Г.А.Золотова. – М.: Наука, 1979. – С. 49-67.

<sup>24</sup> Седов К.Ф. Антология речевых жанров: повседневная коммуникация. – М.: Лабиринт, 2007. – С. 20.

berilishiga qarab ularning tasnif mezonlari o'zgaraveradi. Shu jihatdan olib qaralganda, keltirilgan tasniflarning barchasi nutqiy janrlarning xususiy belgilarini har taraflama o'rganib, ularning eng muhimlarini ajratishga asoslangani bilan e'tirofqa loyiqdir. Chunki nutqiy janr bu - nutqda maqsadli, tugal jummalarning ketma-ket aytilishi, boshqacha aytganda, inson nutqiy faoliyatining mahsuli ekan, inson faoliyati turlarining xilma-xilligi nutqiy janrlar ko'lamini, so'zsiz, kengaytiradi. "Zero, inson faoliyati, qaysi jabhada bo'lmasin, biznes, diplomatik aloqalar, diniy jarayonlar, internet, media, davlat va jamiyat boshqaruvi, pazandachilik, chorvachilik kabi hayotning barcha sohalaridagi faoliyati nutqiy voqelanish, so'zlashish asosida kechadi. Muayyan faoliyatda inson maqsadining nutqiy voqelanishi o'ziga xos muhit, shu muhitga tegishli atamalar, maxsus grammatik qurilmalar, ushbu qurilmalarning mujassamligi nutqiy janrda aks ettirilishi bilan xarakterlanadi"<sup>25</sup>. Shuni ham alohida qayd etish zarurki, nutqiy janrlarning sinfiy mansubligi mutlaq emas. Ular sinfiy o'zgarishga moyildir. O'z davrida M.Baxtin ham "nutqiy janrlar qayta aksentualizatsiyaga beriluvchan"<sup>26</sup>ligini ta'kidlagan edi.

#### Natijalar va muhokama

V.V.Dementyev hozirga qadar nutqiy janrlarning 250 ga yaqin tiplari aniqlangan bo'lishiga qaramay, nutqiy janrlar tasnifi masalasi o'z poyoniga yetmaganini ta'kidlagan holda, buning sababini janrlarning rang-barangligi va variativligi hamda nutqiy janrlarni tasniflash antinomiylari va ushbu antinomiylar asosida yuzaga kelgan murakkab tasnif usullari (uch va undan ortiq tipdagi tasniflar) bilan izohlaydi. V.M.Kitaygorodskaya va N.N.Rozanovalar esa janrlar tasnifida vaziyatlar tipologiyasini muhim deb bilgan holda, "jamiyat etnotaksonimiyasi"ning maxsus va ishonchli metodlarining mavjud emasligi nutqiy janrlar tasnifida qiyinchiliklarni keltirib chiqarishini qayd etgan edilar<sup>27</sup>. V.V.Dementyev tasniflash antinomiylariga birlamchi (oddiy) va ikkilamchi (murakkab), ritorik va ritorik bo'lmagan, konvensional va konvensional bo'lmagan, fatik va informativ janrlar va boshqalarni kiritish mumkinligini e'tirof etadi<sup>28</sup>. Olim fatik va informativ janrlar antinomiylasida, ayniqsa, fatik nutqiy janrlar uchun shaxslararo muloqot jarayonida axborot uzatishda suhbatdoshning kayfiyatiga salbiy ta'sir etmaslik yoki ziddiyatlarni keltirib chiqarmaslik kabi holatlar uchun qulay vositalarning tanlanishi muhimligini alohida qayd etadi. Shundan kelib chiqib, nutqiy janrlarni to'liq fatik, to'liq informativ va aralash nutqiy janrlarga (fatik + informativ) ajratadi. Bunda karashma, hazil, o'yin, mazax, maqtanchoqlik, piching (ironiya) kabilarni to'liq fatik; shaxsiy

<sup>25</sup>Хасанова Ф.М. Инглиз ва ўзбек тилларида қасамёд нутқий жанрининг қиёсий-типологик тадқиқи // Филол. фанз.док.(PhD)...дисс. – Тошкент. 2019. – Б. 35.

<sup>26</sup> Бахтин М.М. Проблема речевых жанров // Бахтин М.М. Собр.сочи. –М.: Русские словари, 1996. – Т.: 5. – С. 192.

<sup>27</sup> Габуния З.М., Кремшюкалова М.Ч. «Жанр речи» как единица современной лингвистики. file:///C:/Users/Users/Downloads/eug.+cre\_10\_01.pdf (murojaat sanasi: 10. 04. 2024.)

<sup>28</sup>Дементьев В.В. Теория речевых жанров (Коммуникативные стратегии культуры). – М.: Знак. 2010. – С.155.

neytral bo'lgan savol va javob tarzidagi janrlarni to'liq informativ; dildan suhbat, kompliment, tilak, janjal, ayblovl, haqorat, nikoh, jarima, ultimatum kabilarni aralash turdagi nutqiy janrlarga kiritadi<sup>29</sup>.

N.D.Arutyunova ham nutqiy janrlar tipologiyasi yuzasidan fikr bildirib, ularning tasnifida nutqiy janrlarning dialogik xususiyatlariga e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlagan holda, dialogik xarakterdagi nutqiy janrlarning besh guruhini ajratadi: d-1 - informativ dialoglar, d-2 - preskriptiv dialoglar, d-3 - haqiqatni aniqlash yoki qaror qabul qilish maqsadida fikr almashish tipidagi dialoglar, d-4 - o'zaro munosabatlarni o'rnatuvchi yoki nazorat qiluvchi dialoglar, d-5 - tantanali (emotsional, artistik, intellektual) dialoglar<sup>30</sup>. Qayd etish lozimki, janr tipologiyasi bilan bog'liq ilmiy tahlillarning barchasi muayyan lingvomadaniyatda mavjud janrlarning turli aspektlarini turli rakursdan turib umumlashtirish imkonini beradi. Shu jihatdan olib qaralganda, epideyktikning janr xususiyatlari va uni tashkil etuvchi janrlarni o'rganish asosida muayyan jamiyatning, xalqning lisoniy ongida shakllangan madaniy steriotiplar haqida xulosa chiqarish mumkin.

Yuqorida qayd etilganidek, epideyktik nutq nutqiy janrlar tizimida "vaziyat nutqi" sifatida o'ziga xos xususiyatga ega. Muloqot jarayonida nutqning rasmiy, norasmiy va maishiy kabi turlarga bo'linishi epideyktik nutq tarkibida ham shunga muvofiq janrlarning ajratilishini belgilaydi. S.V.Menshenina rasmiy muloqotning vaziyatlari sifatida davlat ahamiyatiga molik bo'lgan va professional bayramlarni, tantanali marosimlarni, xususan, anjumanlar, festivallar, marafonlar, qurultoy, sport musobaqalari, ko'rgazmalarning ochilishi va yopilishi kabilarni; norasmiy, lekin o'ziga xos ilhombahsh kayfiyat bilan belgilanuvchi nutq vaziyatlariga oilaviy tadbirlar, masalan, tug'ilgan kun, do'stlar davrasidagi ziyofatlar, to'y marosimlari kabilarni kiritadi<sup>31</sup>. Olima "janr" tushunchasining nazariy jihatdan anglanishi u yoki bu ritorik janrlar doirasida amaliy tavsiyalarning ishlab chiqilishiga asos bo'lishini ta'kidlagan holda, ritorik janr spetsifikasini, uning belgilarini bilish, tanlangan janrga adekvat vaziyatni aniq belgilay olish ko'nikmasining shakllanishi muloqot samadorligini maksimal darajada ta'minlashga xizmat qilishini alohida qayd etadi<sup>32</sup>.

O'zbek tilshunosligida ham bevosita "nutqiy janr" deb baholanmasa-da, xoslangan nutq xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar uchraydi. Xususan, B.O'rinboyev o'zbek so'zlashuv nutqi xususiyatlarini tizimli tahlil etish jarayonida

<sup>29</sup>Дементьев В.В. Фатические и информативные коммуникативные замыслы и коммуникативные интенции: проблемы коммуникативной компетенции и типология речевых жанров // Жанры речи. Вып. 1. – Саратов, 1997. – С. 34-44.

<sup>30</sup>Дементьев В.В. Теория речевых жанров (Коммуникативные стратегии культуры). – Москва. 2010. – С. 150

<sup>31</sup>Меньшенина С.В. Классификация речей, жанры эпидейктической речи // <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-rechey-zhanry-epideykticheskoy-rechi/viewer> (murojaat sanasi: 07.05.2024)

<sup>32</sup>Меньшенина С.В. Классификация речей, жанры эпидейктической речи // <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-rechey-zhanry-epideykticheskoy-rechi/viewer> (murojaat sanasi: 27.05.2024)

soʻzlashuv nutqiga xos boʻlgan vokativlik kategoriyasiga alohida eʼtibor qaratdi. Olimning qayd etishicha, “soʻzlashuv nutqi jonli, hayotiy nutqdir. Unda kishilarning kundalik turmushdagi oʻzaro munosabatlari, ijobiy va salbiy xususiyatlari oʻz ifodasini topadi”<sup>33</sup>. Unda muloqot ishtirokchilarining kommunikativ niyatidan kelib chiqib, turli nutqiy vaziyatlarni aks ettiruvchi jarayonlar, xususan, salomlashish, xayrlashish, murojaat, daʼvat, ishontirish, tabrik, izhor, taʼziya bildirish, ogoh etish, duo qilish, tilak aytish, qargʻish kabi aktlar natijasida yuzaga keluvchi janrlar koʻplab uchraydi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, ritorik janrlar ijtimoiy hayotimizning, xususan, kundalik muloqotimizning ajralmas uzvi sifatida jamiyat taraqqiyotidagi har qanday evrilishlarni oʻzida aks ettiradi. Shu jihatdan ularning tadqiqi bilan bogʻliq masalalar hamisha aktualdir.

Tahlilga tortilgan ilmiy-nazariy tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, tilshunoslik ilmida janr koʻpqirrali va shu bilan birga, turlicha talqin etiluvchi lisoniy hodisadir. Nutqiy janrlarning koʻplab tasniflari mavjud boʻlsa-da, bir-biriga toʻla mos keluvchi tasnif mavjud emas. Buning sababini esa ularning nutq tizimida alohida, batafsil, toʻliq oʻrganilmaganligi bilan izohlash mumkin. Shunga qaramay, mavjud tasniflarning barchasida epideyktik nutq yoki epideyktik janr nutqiy janrlar tipologiyasidan alohida joy olganligining guvohi boʻlamiz. Nutqiy janrlar masalasiga doir tadqiqotlarning barchasida epideyktik nutq “vaziyat nutqi”, “tantanali nutq” sifatida eʼtirof etilib, ularning *ommaviy* (davlat ahamiyatiga molik bayramlardagi yoki tantanalardagi nutq) va *maishiy-oilaviy* (tugʻilgan kun, toʻy, oilaviy yoki korporativ ziyofatlar, doʻstona uchrashuvlar, turli xil marosimlar) koʻrinishlari ajratiladi.

Xulosa: Darhaqiqat, ijtimoiy hayotimizni jamiyatdan ayri tasavvur qilib boʻlmaydi. Har bir jamiyatning shu jamiyat aʼzolari tomonidan qabul qilingan ijtimoiy munosabat meʼyorlari va tartib-qoidalari mavjudki, jamiyatdagi har qanday “majlis”lar oʻrnatilgan tartib-qoida va meʼyorlarga amal qiluvchi nutq hamkorligida kechadi. Bir qarashda oddiy va yengil koʻringan ritorik masala, aslida oʻziga xos murakkablik kasb etadi. Chunki ritorik janrda samarali nutq hosil qilish soʻzlovchidan voqea-hodisalarni tavsiflashda ijodiy yondashuvni talab qiladi. Bunday yondashuv esa jamiyat aʼzolarining barchasiga birdek berilgan emas. Shu jihatdan qaralganda, “Zamonaviy pragmatik nazariyadagi muhim yoʻnalish - janrni diskursiv jamoa hayoti bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan sosioritorik harakat yoki voqea sifatida oʻrganishdir. Janr deganda jamoa ichidagi muloqotning samarali vositasi tushuniladi: uni oʻzlashtirish orqali inson jamiyat tomonidan qabul qilingan janrlar tizimidan foydalanishni oʻrganadi va aksincha, janrlar tizimi va ular nazarda tutgan

<sup>33</sup> Ўринбоев Б. Ўзбек сўзлашув нутқи. – Тошкент: Фан, 1982. – Б. 57.

kommunikativ maqsadlarni o'zlashtirish orqali u muayyan sotsial muhitda yashaydi. Shubhasiz, turli jamoalar ham turli janr repertuarlariga ega"<sup>34</sup>.

### **Foydalanilgan adabiyotlar**

1. M. Fasmer, Etymological dictionary of Russian 4 (2003)
2. L.P. Krysin, Illustrative explanatory dictionary of foreign words (Eksmo, 2008)
3. P.Ya. Chernykh, Historical and etymological dictionary of modern Russian. 2 (1999)
4. <http://encyclopaedia.bid/википедия/Тост>
5. A. Vezhbetskaya, Speech genres (99-111, 1997)
6. V.V. Dementiev, The study of speech genres: review of modern Russian philology 1 (1997)
7. T.V. Matveeva, Educational dictionary: Russian, culture of speech, stylistics, rhetoric (Flinta, Science, 2003)
8. M.M. Bakhtin, Esthetics of verbal creativity (1986).
9. O.S. Issers, Communicative strategy and tactics of the Russian speech (KomKniga, 2006)
10. E.F. Tarasov, Place of speech communication in a communicative act. National and cultural specifics of speech behavior. Editorial board: A.A. Leontyev, Yu.A. Sorokin, E.F. Tarasov (67-96, 1977)
11. B.S. Zhumagulova, Collection of scientific works. 209, 16-30 (1983)
12. L.A. Kiselyova., Theory of speech influence (LSU, 1978)
13. L.M. Makarov, Procedural component of a speech situation. Speech acts in linguistics and methodology. Interuniversity collection of scientific works (Pyatigorsk, PSPIFL, 1986)
14. E.V. Klyuev, Speech communication (2002)
15. T.G. Vinokur, The speaker and the listener: Types of speech behavior (LGU, 2007)
16. N.D. Arutyunova, Language and the world. 2nd edition, amended (Languages of the Russian culture, 1999)
17. S.A. Sukhikh, Struktura of communicants in communication (Kalinin, 1988)
18. G.G. Clark, T.B. Carlson, The listeners and the speech act (Progress, 1986)
19. O.S. Akhmanova, Dictionary of linguistic terms. 4th edition (KomKniga, 2007).
20. G.G. Pocheptsov, Phatic metacommunication (Kalinin, 1981)

---

<sup>34</sup> Нурмонова С.Д. Ўзбек тилидаги қасам нутқий жанрининг лингвомаданий тадқиқи. Филол. фан докт. (PhD) дисс. – Андижон, 2022. – Б. 36.

21. M.D. Vasilyeva, R.M. Vlasova, Yu.V. Nikolaeva, Yu.D. Potanina, VI International conference on cognitive science 1 (2015)
22. V.B. Gulida, Conference on National Linguistics: view of native speakers 5, (2013)